

**AUTİST YENİYETMƏLƏRLƏ İŞ
РАБОТА С АУТИСТИЧНЫМИ ПОДРОСТКАМИ
WORKING WITH AUTISTIC TEENAGERS**

UOT 615.851.

Tura Əli qızı Əliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-4237-8751>

E-mail: turaliyeva@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).90-93](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).90-93)

**MƏKTƏBDƏ İNTELLEKTUAL İNKİŞAFI LƏNGİYƏN
AUTİST-YENİYETMƏLƏRİN DİAQNOSTİKASI**

Тура Али гызы Алиева

преподаватель Гянджинского Государственного Университета,

доктор философии по педагогике

**ДИАГНОСТИКА ОТСТАЮЩИХ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ РАЗВИТИИ
АУТИСТОВ-ПОДРОСТКОВ В ШКОЛЕ**

Tura Ali Aliyeva

lecturer at Ganja State University,

doctor of philosophy in pedagogy

**DIAGNOSTICS OF AUTYST REGULATION SCHOOLS FOR INTELLECTUAL
DEVELOPMENT**

Xülasə. Mətdə göstərilir ki, autizmin ən ümumi xarakteristikaları arasında sosial qarşılıqlı əlaqələrdə, dil və ünsiyyət bacarıqlarında çatışmazlıq, təkrarlanan davranışlar, eyniliyə həddindən çox bağlılıq kimi xüsusiyyətlər yer almaqdadır. Əqli geriliyi olan şagirdlərin diaqnostikası zamanı onların koqnitiv qabiliyyətlərinin məhdud olması, onun uşaqların təlim fəaliyyətinə təsiri, normal həmyaşıdlarına nisbətən onların mənim-səmə imkanlarının zəif olması nəzərə alınmalıdır. Bu vaxt yadda saxlamaq lazımdır ki, program materialları ağırlaşdırıldıqda autist-uşaqların əqli və intellektual inkişafı ləngiyir.

Açar sözlər: *intellektual inkişaf, autist yeniyetmə, fəaliyyətin monitorinqi, funksional diaqnostika, alqoritmik diaqnostika.*

Аннотация. В тексте показано, что среди наиболее распространенных характеристик аутизма считаются недостаток социального взаимодействия, языковых и коммуникативных навыков, повторяющееся поведение и чрезмерная привязанность к идентичности. При диагностике учащихся с умственной отсталостью важно учитывать ограничения их когнитивных способностей, влияние их на учебную деятельность и их слабые возможности освоения в отличие от нормальных сверстников. В то же время важно помнить, что у детей-аутистов с проблемами умственного и интеллектуального развития при перенагрузке программного материала замедляется их развитие.

Ключевые слова: *интеллектуальное развитие, подросток – аутист, мониторинг деятельности, функциональная диагностика, алгоритмическая диагностика.*

Abstract. Article deals with research, the most common features of autism are the lack of social interaction, lack of language and communication capabilities, repetitive behaviors, and excessive loyalty. That when diagnosing students with mental retardation, it is important to take into account the limitations of cognitive abilities, their impact on learning activities, and their ability to master unlike their normal age. At the same time, it is important to remember that overload of software with autistic children with mental, intellectual development problems slows down its development.

Key words: *intellectual development, autistic adolescents, activity monitoring, functional diagnostics, algorithmic diagnostics.*

İnkişaf etmiş qərb ölkələrində inklüziv təhsilin tarixi 50 ilə yaxın bir dövrü əhatə edir. Son illərdə Azərbaycanda da təhsilin bu sferasına maraq və diqqət xeyli artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, psixi inkişafında problemi olan uşaqların sayı son dövrlərdə demək olar ki, xeyli artmışdır. İntellektual inkişafı yüngül formada ləngiyən, o cümlədən autist uşaqların demək olar ki, əksəriyyəti ümumtəhsil məktəblərində təhsil alırlar [2, s.55]. Əlbəttə bu, məktəb üçün, sinif kollektivi üçün xeyli sayda problemlərin yaranmasına səbəb olur. Azərbaycan psixoloqu, professor Ramiz Əliyev göstərir ki, psixi proseslərin dərinliyini əks etdirən uydurulmuş fantastik aləm bəzi insanlarda tədricən təfəkkürü şərtləndirən amilə çevrilir. Bu hadisəyə autistik təfəkkür deyilir.

“Autizm şəxsi hisslərə elə dərinləndən aludə olmaqdır ki, reallıq hissi itir, onunla əlaqə kəsilir, ətrafdakılarla ünsiyyətə maraq azalır. Autistik təfəkkür arzuların xəyalən “reallaşmasıdır”; gəlinciklə oynayan qız xoşbəxt ana, oğlan general olur. Xəyalən xoşbəxt günlər yaşanılır. Yuxuda isə ən gizli arzular “həyata keçir” [3, s.202].

R.İ. Əliyev göstərir ki, autistik təfəkkür real həyata təsir etmək imkanında deyil, yəni o, qeyri-məhsuldar fantaziyadır. Autistik təfəkkür psixi reallığın, arzu, motiv, meyl, emosional reaksiyanın kompleks təsirindən yaranır və insanın psixi vəziyyətini əks etdirir.

Belə şagirdlər adətən pis oxuyur, təlim materiallarını mənimsəməkdə, məktəb həyatına adaptasiya olunmaqda çətinlik çəkir, onlardan tələb olunan qaydalara əməl edə bilmirlər. İntellektual inkişafında ləngimələr olan autist uşaqların dezadaptasiyası mütəxəssislər və pedaqoqlar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur. Onlar bir qayda olaraq tənbel, kriminal davranışa meyilli olurlar. İntellektual inkişafında ləngimələr olan yeniyetmə autistlər üçün təhsilə neqativ münasibət, özünü təsdiq motivinin aşağı olması xarakterikdir. Bu tip yeniyetmələrdə təlimə az da olsa maraq yaratmaq üçün onları daim nəzarətdə saxlamaq, bu istiqamətdə təlimi optimallaşdırmaq vacibdir. Bununla yanaşı bütün sahələr üzrə şagird haqqında məlumatlar toplanmalı, təhlil olunmalı, fəaliyyət sahələri arasında əlaqə yaradılmalıdır.

Autist uşaqlar kiçik məktəb yaşı dövründə məhdud şəkildə olsa da, ətrafına və yaşıdlarına maraq göstərməyə çalışırlar. Üç yaşında ikən bənzər xüsusiyyətlərə malik iki autist uşaqda

məktəb dövrünə gəldikdə fərqli xüsusiyyətlər müşahidə etmək olur. Belə ki, məktəb dövründə bu uşaqlardan biri dili ünsiyyət vasitəsi kimi heç istifadə etmədiyi halda, digəri danışmağa başla-ya bilər. Lakin bu nitq adətən məqsədli şəkildə olmur və autist uşaqlar bu nitqdən istifadə edərək ətrafındakı insanlarla sosial ünsiyyətə girə bilmirlər. Onların nitqi məqsədsiz şəkildə olur və əksər hallarda exolaliya şəklində təzahür edir. Autist uşaqların əksəriyyəti şəxs əvəzliliklərindən düzgün istifadə edə bilmirlər. Belə ki, özləri haqqında üçüncü bir şəxsdən danışmış kimi bəhs edirlər. Məsələn, “mən gəlirəm” ifadəsi əvəzinə “o gəlir” deyirlər.

Autist uşaqlar yeniyetməlik dövrünü yaşıdları kimi keçirirlər. Onların əksəriyyəti bu dövrü böyük problemlər yaşamadan keçirirlər. Bu dövrün bəzi autist uşaqların inkişafına mənfi təsir etdiyi halda, bəzi autist uşaqların inkişafına mənfi təsir etdiyi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bəzi autist uşaqlarda ağırlaşma, yəni inkişafda geriləmə olmuşdur. Bu geriləmə sosial münasibətlərə təsir etməklə yanaşı, bəzi hallarda nitqin itməsi və akademik bacarıqlarda nəzərə çarpan geriliklə təzahür edir. Bəzi hallarda bu dövrdə autist yeniyetmələr öz vəziyyətlərini dərk edirlər və bunun nəticəsində onlarda depressiya halı müşahidə olunur.

Yeniyetməlik dövründə fiziki cəhətdən güclənən autistlər nisbətən aqressiv olurlar. Bəzi hallarda istəklərini və ya onları narahat edən hər hansı bir halı fiziki şiddət göstərməklə ifadə edə bilərlər. Bu dövrdə qızların oğlanlara nəzərən daha aqressiv olduğu müşahidə edilir.

Autist insanların çox az qismi yetkinlik dövrünü normal yetkinlər kimi keçirirlər. Əksər hissəsi isə ağır bir şəkildə həyatlarına davam edirlər. Bu dövrdə autist insanların bəziləri özlərini ətraf mühitdən izolyasiya edirlər. Autizmin və ya autistik yalnızlığın bütün əlamətlərini nümayiş etdirirlər. İnsanlardan uzaqlaşır, tənhalığı üstün tuturlar. Bu insanlar saatlarla otaqda tək başına qala bilərlər. Belə vəziyyətdə narahat edilmək istəmirlər. Tək qalmamaq üçün məcbur edildikdə çətinlik yaratmazlar, ancaq təkbaşına buraxıldıqda da öyrəndiklərini unudurlar. İnkişafı dayanar, hətta geriləmə müşahidə olunur.

Autist uşağın erkən diaqnozu və erkən müdaxilə uşağın daha sürətli inkişafını təmin edir. Autist bir uşağa nə qədər erkən yaşda diaqnoz qoyularsa və ehtiyacı olan xüsusi təhsilə nə

qədər tez başlanarsa, həyat bacarıqlarına qovuşmaq şansı da o qədər çoxalar.

İntellektual inkişafı yüngül formada ləngiyən autist yeniyetmələrin şəxsi keyfiyyətləri və fəaliyyətlərinin monitorinqinin aparılması ayrı-ayrı xüsusiyyətlər üzərində qurulmamalı, kompleks halda araşdırılmalıdır. Ötən əsrin 90-cı illərinə qədər müəllimlərdən şagirdlər haqqında müxtəlif forma və blankların doldurulması tələb olunurdu [1, s.254]. Bunlar şagirdlərin davranışı, tərbiyəlilik dərəcəsi ilə bağlı ümumi, şablon fikirlər idi və demək olar ki, bu sənədlərə əsasən şagird haqqında konkret olaraq nəəə öyrənmək mümkün olmurdu. Əlbəttə, bu kimi hallara indi də rast gəlinir. Autist uşaqların xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onu kimin aparması, münasibəti üzərində qurulur. Amma bu xüsusiyyətlərin necəliyi, monitorinqinin aparılması bir çox hallarda elmi əsaslara söykənmir. Məsələn, autist yeniyetmələrin təfəkkür müstəqilliyi, özünütənzim, kreativlik, vətənpərvərliyi və s. cəhətlərə adətən diqqət yetirilmir.

Göründüyü kimi, proses tam olaraq formal xarakter daşıyır, autizmin, geridəqalmanın səbəbləri, real mənzərə müəyyənəldirilmir.

Məlumdur ki, autist uşaqların təlim fəaliyyəti və sosial adaptasiyası ilə bağlı müəllimlərin apardığı iş, normal inkişaf etmiş uşaqlardan məzmun və forma baxımından fərqli olmalıdır.

Bununla belə autist uşaqlar özləri də psixoloji baxımdan bir-birlərindən fərqlənirlər. Autizmin tipologiyasından asılı olaraq inkişafetdirici korreksiya işləri aparıla bilər. Araşdırmalar göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlər heç də autist uşaqlarla işləmək səriştəsinə malik deyillər. Bununla yanaşı onların istifadəsində bu sahədə heç bir elmi-metodiki ədəbiyyat da yoxdur. Təbii ki, onlardan bunu tələb etmək də düzgün olmazdı.

Autizmə aid ədəbiyyatın təhlili, eləcə də müşahidələrə əsasən söyləmək olar ki, funksional diaqnoz qoyulması, monitorinqinin aparılması daha səmərəli üsuldur. Funksional diaqnoz konkret autist uşağın kollegial şəkildə intellekt səviyyəsinin, şəxsi keyfiyyətlərinin, sosiallaşmasının və c. müəyyənəldirilməsidir. Bundan başqa öyrənilməlidir ki, uşağa hansı səviyyədə materialı mənimsətmək mümkündür və bütün bunların əsasında konkret uşaq üçün proqram hazırlanmalıdır. Bu uşaqlarda hökmən inkişafın dinamikası, korreksiya işinin səmərəli olub olmaması öz əksini tapmalıdır.

Funksional diaqnoz konsepsiyası eyni zamanda pedaqoq və defektoloqların ən azı şüurunda dəyişikliyə səbəb olur. Belə ki, o, əqli geridəqalma psixi inkişafın ləngiməsi arasında fərqi görür, sinfin komplektləşdirilməsində bunları nəzərə ala bilir.

Respublikamızda aparılan tədqiqatlara, eləcə də müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, ümumtəhsil məktəblərində xeyli sayda yüngül formada intellektual inkişafında ləngimələr olan autist uşaqlar təhsil alır [4, s.19]. Bunu təbii hal hesab etmək olar. Bu inkişaf etmiş qərb ölkələrində, eləcə də Rusiyada qəbul olunmuş norma sayılır. Əlbəttə, həmin ölkələrdə belə vəziyyət qanunlarla tənzim olunur. Azərbaycanda isə bu hal müəyyən mənada mentalitetdən irəli gəlir. Yəni valideynlər ya bu vəziyyəti gizlədir, yaxud da mahiyyətinə varmırlar. Digər bir hal isə ümumən yüngül formada olan psixi inkişafdakı ləngiminin təyin olunmasındakı çətinliklərlə bağlıdır. Yüngül formalı autizmin müəyyənəldirilməsi isə daha mürəkkəb bir prosesdir.

Funksional diaqnostikanın başlıca mahiyyəti uşağın kompleks tədqiqi, problemin düzgün araşdırılması və pedaqoq, psixoloq, eləcə də valideynin əlbir işləməsi üçün şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində autist yeniyetmələrin təlim fəaliyyətinin, psixososial inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bundan başqa hər bir mütəxəssisin funksiyasının müəyyənəldirilməsi də vacib şərtlərdəndir. Psixoloq ilk növbədə psixi inkişafın səviyyəsini müəyyənəldirməli, idraki qabiliyyətlərdəki çatışmazlıqları üzə çıxarmalıdır. Bunun üçün ayrı-ayrı, eləcə də kompleks metodlardan istifadə olunması vacibdir. Psixi inkişafın səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa tədqiq olunan metodların əhatəliliyi də o qədər azalır. Yəni simvolik, qiyabi, abstrakt və s. əhatə edən metodikaların işlənməsi o dərəcədə çətinləşir. Autist yeniyetmənin simvol və işarələri daha çətinliklə qavraması onun psixikasında da süstlüyün olmasına səbəb olur. Nəticədə özünüdərk, şüurlu fəaliyyət, emosional sfera o qədər az inkişaf edir, bu isə fəaliyyət prosesində öz əksini tapır.

Funksional diaqnostikadan başqa alqoritmik diaqnostikadan da istifadə olunması mümkündür. Qeyd etmək istərdik ki, autizmin müxtəlif növləri və səviyyələri vardır. Qeyd edilmiş bu diaqnostik metodlar psixi inkişafında problemlər olan autist uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Alqoritmik diaqnostikadan istifadənin ilkin məqsədi psixi inkişafda yaranan problemin xarakterini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada psixi inkişafın ləngiməsi, yüngül formada intellektual inkişafın ləngiməsi, əqli geridə qalma və s. aid edilə bilər [3, s.58].

Psixi inkişafın ləngiməsinə idraki qabiliyyətlərin məhdudluğu, yüngül formada intellektual inkişafın ləngiməsinə müəyyən qədər normadan aşağı səviyyə aid edilir. Əqli geridəqalma zamanı isə həm davranışda, həm də emosional, intellektual sferada pozuntu aydın şəkildə öz əksini tapır.

Alqoritmik diaqnostika zamanı idraki qabiliyyətlərin məhdudluğunu, onun təlim fəaliyyətinə təsirini, normal yaşadlarından fərqli olaraq mənimsəmə imkanlarının az olmasını nəzərə almaq lazımdır. Eyni zamanda unutmamaq olmaz ki, psixi, intellektual inkişafında problemlər olan autist uşaqların qəbul edə bilməklərindən artıq proqram materialı ilə yüklənməsi onun inkişafının ləngiməsinə səbəb olur.

İdraki qabiliyyətlərdə yüngül çatışmazlıqları olan şagirdlər əsasən idraki, məntiqi tapşırıqları yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu tip uşaqlar eyni zamanda tapşırığın həlli yollarını dərk edə bilmirlər. Bəzən onlar tapşırığın mahiyyətini tez və asan qavradıqları halda abstrakt anlayışları qavramaqda və yadda saxlamaqda çətinliklə üzləşirlər. Müəllimin köməyini də eyni səviyyədə qəbul edə bilmirlər. Bəzi tapşırıqları həll edərkən müəllimin sadəcə istiqamət verməsi yetərli olursa, digər hallarda müəllimin hərtərəfli şərhindən, izahından sonra da şagird tapşırığın həlli yollarını tapa bilmir. Bununla belə bu hal heç də seçilən metodikanın səhv ol-

duğundan irəli gəlmir. Məhdudiyyət nailiyyət qazanmağa cəhd etmə motivasiyanın olmamasından, eləcə də fəaliyyətin şüurlu tənzimlənməsinin yetərli olmamasından irəli gəlir. Autist uşağın erkən diaqnozu və erkən müdaxilə uşağın daha sürətli inkişafını təmin edir. Autist bir uşağa nə qədər erkən yaşda diaqnoz qoyularsa və ehtiyacı olan xüsusi təhsilə nə qədər tez başlanarsa, həyat bacarıqlarına qovuşmaq şansı da o qədər çoxalar.

Tədqiqatımızdan aydın oldu ki, autist uşaqlar psixoloji cəhətdən tam yetkin olmadıqlarından onlar fiziki gərginliyə dözə bilmirlər. Onların məktəb həyatı düzgün qurulmadıqda stress keçirirlər. Ən böyük çətinlik isə kollektivə adaptasiya olunmaq, yoldaşları ilə münasibət qurmaqla bağlıdır.

Nəticə. Müəyyənləşdirildi ki, sosial dezadaptasiyaya aid edilən yeniyetmələrin ümumi və psixi inkişafı tələb olunan normadan xeyli aşağıdır və ümumtəhsil məktəblərinin proqram tələblərinə uyğun səviyyədə deyil. Ona görə də onların proqramları hazırlanarkən həmin uşaqların davranışla, təlimlə bağlı dinamik inkişafı nəzərə alınmalıdır. Daim korreksiyaedici təlim nəzarətdə olmalıdır.

Problemin elmi-nəzəri yeniliyi. İlk dəfə olaraq bu tədqiqat işində autist yeniyetmələrin dezadaptasiyası, ona təsir edən amillər, onların diaqnostika və korreksiyası arasındakı əlaqələr üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən korreksiyaedici pedaqogikanın, pedaqogika və inkişaf psixologiyasının tədrisində istifadə oluna bilər.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın metodikasından, alınan nəticələrdən və verilən tövsiyələrdən məktəbdə intellektual inkişafı ləngiyən autist-yeniyetmələrin diaqnostikası zamanı, həm praktik müəllimlər, həm də məktəb rəhbərliyi faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.A. Əmirəliyeva – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 464 s.
2. Cavadova S.İ. Əqli geriliyi olan kiçikyaşlı uşaqların dərs prosesində işgüzarlığının artırılması yolları // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, -2004, №2, -54-57 s.
3. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. -Bakı: Nurlan, -2004.
4. Qəhrəmanova Q.H. Gənclərin sosiallaşmasında fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu. - Bakı: Elm və təhsil, -2013.
5. Dostuzadə D.Ə. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işə dair // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, -2004, № 2, -57-58 s.
6. Kərimova E. Psixi inkişafında ləngiməsi olan uşaqlarla işin təşkili yolları. / Təhsilin müasir problemləri. -Bakı: Mütərcim, -2010. – 64 s.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ. Харьков: Клуб семейного досуга, -2012.

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2025